

مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار

دکتر محسن الویری*

چکیده: کارکردهای مسجد را به گونه‌های مختلف عبادی، آموزشی، ارتباطی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، معماری، هنری و مانند آن تقسیم کرده‌اند. کارکرد ارتباطی و فرهنگی مسجد هم به استناد متون دینی و هم به استناد تجربه تاریخی مسلمانان، در دو قالب کلی «فرهنگ‌سازی» و «انتقال اطلاعات» تجلی یافته است. این دو در خدمت یک هدف والای دینی، یعنی تعالی فردی و اجتماعی است. اگر از منظر توسعه به این تعالی بنگریم، درمی‌یابیم که اسلام توسعه پایدار را در پیوند با دو مؤلفه اصلی «نگاه همه‌جانبه به انسان و ابعاد وجودی او» و «محدود نداشتن زندگی انسان به حیات دنیوی» در نظر گرفته است. به بیان دیگر، در اندیشه دینی، توسعه پایدار توسعه‌ای است که از یک سو به تمامی نیازهای انسان توجه کند و زمینه تعالی انسان را در همه زمینه‌ها فراهم آورد و از سوی دیگر، همه ادوار زندگی انسان را- حیات دنیوی و اخروی- در برگرد. با توجه به کارکردهای مختلف مسجد در فرهنگ اسلامی، به نظر می‌رسد مسجد محیطی ارتباطاتی مناسب برای آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه توسعه پایدار دین‌محور و تربیت شهروندانی است که توانمندی تحقق بخشیدن به این توسعه را دارند.

کلیدواژه: مسجد، ارتباطات، توسعه پایدار، فرهنگ‌سازی، آموزش اسلامی

alviri@isu.ac.ir

* استادیار دانشگاه امام صادق(ع)

نامه صادق، شماره ۳۱- بهار و تابستان ۱۳۸۶
Name-ye Sadiq, No. 31 - Spring & Summer 2007

مقدمه

مسجد واژه‌ای عربی از ریشه «س - ج - د» به معنای سجده‌گاه است، گرچه برخی آن را عربی‌شده واژه آرامی «مزگت» می‌دانند (معین، ۱۳۷۶ش، ص ۴۰۶۳، مدخل «مزگت»؛ EI²; v6, "Masdjid", pp.644).^۱ سجده یکی از اجزای نماز است و شاید سجده‌گاه نامیدن مکان برگزاری نماز از باب مهم شمردن این جزء از نماز باشد. مسجد، در اصطلاح شرعی تعریف دقیق‌تری دارد: «المكان الموقوف علی كافة المسلمین للصلاة» (بابانیا، ۱۳۷۸)؛ یعنی مکانی که برای نماز گزاردن همه مسلمانان وقف شود. بر این اساس، سه ویژگی اصلی مسجد چنین است: «موقوفه بودن و در تملک فرد خاصی نبودن، ویژه‌عده خاصی نبودن و برای همه مسلمانان بودن، برای خواندن نماز استفاده کردن».

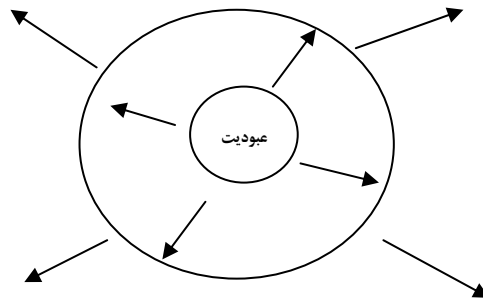
در متون دینی اسلامی، مساجد به عنوان «خانه‌های خدا در زمین» بسیار گرامی داشته شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۹۷) و پاداش و فضیلت بسیاری برای بنا نهادن مسجد، تعمیر، آبادانی و پروتق نگاه داشتن مسجد و آمدوشد به آن وجود دارد. به استناد این متون، خداوند برای بناکننده مسجد، خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۰۳) و آبادکنندگان مسجد نیز با صفاتی مانند ایمان‌آوردگان به خدا و روز جزا و برپادارندگان نماز و پرداخت‌کنندگان زکات و کسانی که جز از خدا خشیت ندارند، ستوده شده‌اند (توبه: ۱۸). پیامبر دوستداران خود و اهل بیت خود و قرآن را دوستداران مسجد نامیده است (نوری، ۱۴۱۴ق، ج ۳، صص ۳۵۵ و ۳۶۳) و امیرالمؤمنین علی(ع) نیز در سخنی هشت فایده برای رفتن به مسجد برشمرده است که از جمله آن‌ها پیوند دوستی با مؤمنان، فراگیری دانش سودمند و ترک گناه است (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۰ و ج ۳، ص ۴۸۳).

نقش‌ها و کارکردهای مسجد

پژوهشگران حوزه سیره نبوی، تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی انگیزه‌های تأسیس مسجد و کارکردهای مسجد را به شکل‌های مختلف بررسی کرده‌اند. شاید بتوان مجموعه نکات مورد توجه پژوهشگران را در قالب محورهای زیر برشمرد:^۲

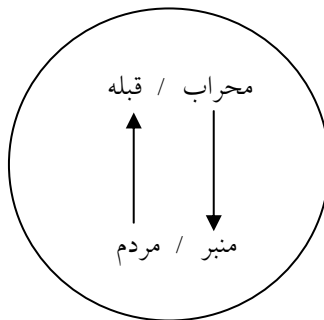
الف. کارکرد عبادی: اصلی‌ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن است. نماز برترین و مهم‌ترین ادب و وظیفه دینی است. گرچه می‌توان آن را در هر مکانی اقامه کرد، خواندن نماز در مسجد مورد تأکید قرار گرفته است و پاداش نماز در مسجد - از مساجد کوچک محلی تا مسجدالحرام - از دوازده برابر تا صد هزار برابر نماز در غیرمسجد شمرده شده است (العاملی (شهید اول)، بی تا، ج ۱، صص ۲۱۲-۲۱۳). غیر از نماز، آداب و آیین‌های عبادی دیگری نیز مانند برگزاری مجالس قرائت قرآن، مجالس و مراسم خواندن دعا، مراسم شب‌های قدر در ماه مبارک رمضان، مجالس عزاداری برای سالار شهیدان (در جوامع شیعی)، انجام نذورات و خیرات و مبرات در مساجد برگزار می‌شود. این نوع مراسم را نیز می‌توان در زمره کارکردهای عبادی مساجد مورد توجه قرار داد.

اهمیت وجه عبادی مسجد را از منظری دیگر نیز می‌توان نگریست؛ در تحلیل اقدام پیامبر(ص) برای تأسیس مسجد، نخستین گام بنا نهادن جامعه‌ای نو، آنچه در نگاه نخست به نظر می‌آید، این است که پیامبر خدا(ص) با این اقدام خود می‌خواست، در اقدامی نمادین جوهره عبودی جامعه و حکومت را در اندیشه اسلامی بنمایاند؛ یعنی وقتی نخستین گام در مسیر نهادینه‌سازی و آسان‌سازی عبادت برداشته و فضایی کالبدی برای عبادت ساخته می‌شود، گویی بذری افشانده و نهالی نشانده می‌شود که گام‌های بعدی همگی بار و بر و ثمر آن بذر و نهال و برخوردار از جوهره و ویژگی‌های اصلی آن است. در چنین تصویری تمامی فعالیت‌های بعدی حضرت پیامبر(ص) در مدینه در مسیر ساختن جامعه اسلامی مانند دایره‌های متحدالمركز از همان جوهره عبودی نشئت گرفته است و مسلمانان نیز با تاسی به حضرت پیامبر(ص) باید عبودیت خدا را جوهره جامعه اسلامی بدانند.



نمودار شماره ۱: عبودیت، جوهره همه فعالیت‌ها در یک جامعه دینی

ب. کارکرد آموزشی: مسجد در همان آغاز و از عصر تأسیس در عهد پیامبر(ص) دارای کارکرد آموزشی بوده است؛ پیامبر(ص) بر کُنده‌ای از چوب و بعدها بر فراز منبر در مسجد به بیان احکام الهی و معارف اسلامی می‌پرداخت. این کارکرد بعدها نیز ادامه یافت و آموزش را به بخشی جدایی‌ناپذیر از کارکردهای مسجد بدل ساخت. در فضای داخلی مسجد، محراب نماد وجه عبادی مسجد و منبر نماد وجه آموزشی آن است. به بیانی دیگر، محراب به صورت نمادین تعیین‌کننده جهت هدایت انسان‌ها به وسیله امام به سوی خداست و متقابلاً منبر نیز به صورت نمادین انتقال آموزه‌های دینی از سوی خدا برای بشر را به وساطت امام نشان می‌دهد.



نمودار شماره ۲. تعامل انسان و خدا، و فرد و جامعه در مقیاس مسجد

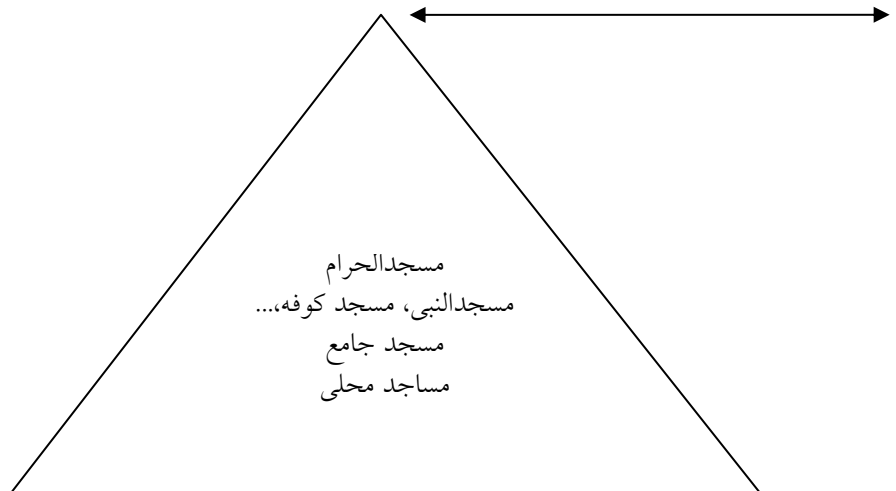
این رابطه تعاملی بین انسان و خدا که با وساطت یک پیشوای دینی صورت می‌پذیرد، برخاسته از یک مبنای بسیار مهم دینی در زمینه چگونگی تعامل فرد و جامعه از یک سو، و انسان و خدا از سوی دیگر، در اندیشه اسلامی است.

در نگاهی تاریخی، در مساجد شاخه‌های مختلف علوم اسلامی به ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آن‌ها به ویژه علم کلام و فقه آموزش داده می‌شد (شلیبی، ۱۳۶۱، صص ۹۶-۹۷). تأسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مساجد نیز مرتبط با نقش آموزشی مساجد و برخاسته از نیازمندی آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است.^۳ صفحات تمدن شکوهمند اسلامی دربردارنده نمونه‌های قابل توجهی از مساجد مهم دارای کارکرد آموزشی است که در بسیاری از آن‌ها همچنان آموزش رواج دارد: مسجدالحرام، مسجدالنبی، جامع بصره، جامع کوفه، جامع فسطاط (جامع عمرو بن عاص)، مسجدالاقصی، جامع دمشق، جامع زیتونه، جامع قیروان، جامع منصوروری در بغداد، جامع قرطبه، جامع قرویین (فاس مراکش)، جامع ابن طولون و جامع الازهر از نمونه مساجد دارای حلقه‌های درس بوده‌اند (غنیمه، ۱۳۷۲، صص ۶۱-۸۲). در کنار نقش ثابت آموزشی مساجد که مسجد مانند یک نهاد آموزشی، محل تشکیل کلاس درس و بحث علمی بوده است، مساجد به صورت پراکنده و غیرثابت و غیربرنامه‌ریزی شده و از طریق مراجعه پراکنده مردم به امام جماعت یا مدرسان دوس دینی در مسجد نیز نقشی آموزشی ایفا کرده است.

ج. کارکردهای تربیتی: وجه تربیتی مسجد معمولاً در پیوند با وجه آموزشی (رک. ضرابی، ۱۳۷۹) مورد توجه قرار گرفته و هنوز مطالعاتی مستقل و مستوفی در باره آن صورت نگرفته است. گرچه نمی‌توان این پیوند و نیز پیوند مباحث تربیتی را با وجه عبادی مسجد نادیده گرفت، تردیدی نیست که به هر حال مقوله تربیت مقوله‌ای متفاوت با عبادت و آموزش است. مسجد کانونی برای رشد اخلاق فردی و اجتماعی آحاد جامعه اسلامی و آشنا شدن آن‌ها با فضائل و رذایل اخلاقی و راه‌های متحلی شدن به فضائل و دوری جستن از رذائل است. فرهنگ‌آفرینی مسجد بر دیگر شئون زندگی شهری نیز اثرگذار بوده است؛ مثلاً در حیطه فعالیت‌های اقتصادی و تجاری این نکته قابل توجه است که غالباً در مسیر و راه‌های نزدیک و یا منتهی به مساجد فعالیت‌های

تجاری آمیخته با منکرات مانند بساط مشروب‌فروشی و یا فروش و تعمیر آلات موسیقی دایر نمی‌شده است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، صص ۳۷-۳۸).

د. کارکرد فرهنگی و ارتباطاتی: مسجد اصلی‌ترین مکان شکل‌دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است. ندای «الصلاه جامعه» در عهد پیامبر(ص) و دوران پس از آن، یک فراخوان عمومی برای گردهم آوردن مسلمانان در مسجد و آگاهی از یک امر مهم به هنگام اقامه نماز جماعت بوده است. پس از تشریح اذان، مردم در غیر اوقات نماز نیز با بانگ مؤذن به مسجد می‌آمدند (ابن‌سعد، ۱۹۸۵م، ج ۱، ص ۱۴۶). سوق دادن مسلمانان به سمت هنجارها و گرایش‌های مورد نظر نیز در مساجد صورت می‌پذیرفته است؛ پیامبر(ص) و جانشینانش در مسجد مردم را برای حضور در جنگ و جهادها برمی‌انگیخته‌اند و خطیبان جمعه نیز، که سخنگویان حکومت بوده، از همین طریق و در فضای مسجد خواسته‌های حکومت را مطرح می‌کرده و افکار مردم را با این خواسته‌ها همسو می‌ساخته‌اند. مساجد در فضای کالبدی شهر بر دو دسته «مسجد جامع» و «مساجد محلی» بوده‌اند؛ «مساجد محلی» همان مساجد قابل دسترس ساکنان محله‌های مختلف شهر است، ولی در هر شهر، یک مسجد هم که معمولاً از نظر مساحت بزرگ‌تر و از نظر موقعیت در فضای کالبدی شهر تقریباً در نقطه مرکزی قرار گرفته است، وجود دارد که محل اجتماع عمومی مردم شهر و محل برگزاری نماز جمعه بوده است، این مسجد را «مسجد جامع» می‌خواندند. به دلیل جایگاه مسجد جامع و تأثیر آن در شکل‌دهی به افکار عمومی، امام جماعت این گونه مساجد که حکم امام جمعه نیز داشتند، توسط حکومت تعیین می‌شده است و لذا مساجد جامع، بلندگوی رسمی حکومت به حساب می‌آمده است. در مرحله‌ای فراتر از مساجد جامع، پاره‌ای مساجد مانند مسجد کوفه، مسجدالنبی و مسجدالحرام در پهنه‌ای وسیع‌تر مورد توجه مسلمان قرار گرفته‌اند. اعتبار و دامنه تأثیرگذاری مساجد در جهان اسلام را می‌توان در قالب نمودار زیر نشان داد:



نمودار شماره ۳: هرم حیطة تأثیر گذاری مساجد در جهان اسلام

اگر حیطة عمل و دامنه تأثیر گذاری مسجد الحرام و مساجد نوع دوم را پهنه جهان اسلام بدانیم، در فضای کالبدی شهرها مساجد جامع و مساجد محلی فعال بوده‌اند. **هـ کارکرد اجتماعی:** مساجد دارای کارکردهای اجتماعی مختلفی نیز بوده و است؛ مانند: گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری آیین‌هایی مانند مراسم ترحیم مردگان، نگهداری جنازه متوفی تا پیش از خاکسپاری (به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک)، برگزاری مراسم عمومی مانند جشن‌ها و گردهمایی‌ها (در مساجد روستاها و شهرهای کوچک یا محیط‌های بسته مانند مسجد دانشگاه‌ها)، اقامت موقت در راه‌ماندگان (به ویژه در مساجد کنار جاده‌ها)، اعلام اشیای گمشده یا پیدا شده در مسجد (گرچه این کار در مسجد مکروه است)، مراجعه مردم به امام جماعت برای استخاره و تفأل به قرآن. کارکردهای اجتماعی مسجد ثابت و یکسان نیست و متناسب با محیط فرهنگی و جغرافیایی با یکدیگر تفاوت می‌یابد.

و. کارکرد سیاسی: یکی از کارکردهای مساجد در تاریخ و تمدن اسلامی، کارکرد سیاسی آن است؛ پیامبر (ص) پایه‌های حکومت نوپای مدینه را در مسجد مدینه محکم

کرد و بسیاری از برنامه‌ریزی‌های سیاسی خود را در مسجد انجام داد. پس از رحلت پیامبر(ص) بیعت رسمی با خلفای جانشین ایشان در مسجد صورت گرفت. در عهد خلافت ابوبکر، حضرت زهرا(س) خطبه مشهور خود علیه خلیفه را در مسجد ایراد کرد. جنبش‌هایی مانند جنبش مختار، جنبش زید بن علی و جنبش صاحب فخر نیز از مسجد آغاز شد. در سده‌های معاصر نقش و کارکرد سیاسی مساجد در کشورهای اسلامی کمتر شده بود، اما نشانه‌هایی از احیای آن دیده می‌شود؛ برای نمونه، در روند پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، مساجد بار سیاسی بسیار سنگینی را بر دوش کشیدند و در حال حاضر نیز مسجدالاقصی در بیت‌المقدس که پای در بند صهیونیسم و چشم به همت مسلمانان دارد، از نقش‌آفرینی و کارکرد سیاسی چشمگیری برخوردار است.

ز. کارکرد معماری و نقش‌آفرینی در فضای کالبدی شهری: وجه دیگر کارکرد مسجد، توجه به فضای کالبدی شهری و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد یک معماری پررمز و راز و در یک نگاه کلی نماد اندیشه توحیدی و واسطه عالم علوی با عالم سفلی است (EI², v6, p.949). از زاویه‌ای دیگر اینکه پیامبر(ص) نخستین اقدام خود را برای ساختن یک جامعه جدید و الگو با فعالیتی معماری آغاز کرد، می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت و نقش فضاها کالبدی شهری در یک جامعه آرمانی باشد. بدین ترتیب، مسجد به عنوان نخستین فضای کالبدی شهری در جامعه اسلامی جای خاص خود را باز کرد. پیامبر(ص) شهر یترب را تأسیس نکرد ولی ساختن جامعه‌ای نو در این شهر را از بنا نهادن مسجد آغاز کرد. بعدها مسلمانان ساختن شهرهای جدید مانند کوفه، بصره و قاهره را با ساختن مسجد آغاز می‌کردند. در این شهرها ابتدا مکان مسجد مشخص می‌شد و سپس با محور قرار دادن آن، محله‌ها و خیابان‌ها و بازار و مانند آن شکل می‌گرفت. این اقدام نمادین جوهره عبودی شهر و جامعه و حکومت در اندیشه اسلامی را به خوبی نشان می‌دهد. محوریت مسجد در معماری شهری و نیز چرخه امور شهر به مثابه یک قطب فرهنگ‌ساز، سهولت دسترسی مردم به مسجد و کثرت نسبی مساجد در محله‌ها در گذشته تاریخی جوامع اسلامی از دیگر ابعاد جایگاه مسجد در فضای کالبدی شهری است. تبدیل به دو قطب شدن مسجد و مدرسه در میان عناصر سازنده شهر در گذشته تمدن اسلامی که بار اصلی فرهنگ‌سازی را بر دوش داشته‌اند، نماد

بیرونی و تجسم جایگاه عبادت و علم به مثابه دو بال تعالی انسان‌ها در تفکر دینی است؛ یعنی اگر عبادت و علم را دو عامل اصلی تعالی و سعادت انسان‌ها و جوامع بشری بدانیم، شهرهای اسلامی از منظر فرهنگی بر پایه این دو عنصر قوام داشت و این دو قطب فرهنگی و فرهنگ‌ساز در یک تجربه موفق، بنیاد و اساس اغلب فعالیت‌های فرهنگی شهرها با جهت‌گیری الهی بوده‌اند. معماری داخلی مسجد نیز مقوله‌ای مهم و قابل توجه است که کم و بیش مورد توجه پژوهشگران بوده است (حاج سیدجوادی، ۱۳۷۵: ۳۶۷ به بعد؛ زرشیدی، ۱۳۷۴، صص ۲۰۹-۲۴۵).

ح. کارکرد حقوقی، نظامی و اقتصادی: پاره‌ای از کارکردهای مسجد که در گذشته تاریخی رواج داشته، در حال حاضر، تقریباً از بین رفته و یا کمرنگ شده است؛ مثل کارکردهای حقوقی مانند حل دعاوی مردم (امیرالمؤمنین علی(ع) نیز در گوشه‌ای از مسجد کوفه به امور قضائی می‌پرداخت (الولی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۵۹، ص ۱۶۲))، کارکرد نظامی مانند پرداختن به امور نظامی و مشورت‌های نظامی به ویژه در صدر اسلام،^۴ کارکردهای اقتصادی حفظ و نگهداری اموال نقدی عمومی (بیت‌المال) در مسجد (الولی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۱۶). البته مسائلی مانند هزینه‌ها و درآمدهای یک مسجد همچنان از مسائل رایج مساجد است.

این کارکردها، به مسجد، نقشی پویا و بانشاط در محیط اجتماعی می‌دهد. ولی نشان دادن نقش مسجد در فرایند توسعه پایدار، نیازمند بحثی مقدماتی پیرامون مفهوم توسعه در فرهنگ و اندیشه دینی است.

توسعه در نگاه دینی

توسعه به مفهوم رایج و امروزی آن (development) که از مهم‌ترین مسائل فکری و اجرایی سده‌های معاصر به حساب می‌آید، همزاد کنار زدن دین از صحنه مدیریت اجتماع در مغرب زمین است. اروپائی‌ها در واکنش به تندروی‌های ارباب کلیسا، عرف‌گرایی (secularism) را شرط و عامل لازم یا یکی از شرایط و عوامل لازم و یا نتیجه قطعی توسعه شمردند و در سه لایه اندیشه، فعالیت و نهاد سکولاریسم را مبنا قرار دادند و همین سبب شد توسعه در غرب وجهی اقتصادی بیابد. این فهم از توسعه،

بعدها راه خود را برای رخنه در شرق و سرانجام سیطره بر آن نیز یافت و رفته رفته به اندیشه‌ای جهانی بدل شد. اما در دوران معاصر بار دیگر فضایی مناسب برای به میدان آمدن دین فراهم شد. یکی از مهم‌ترین نشان‌گرهای این موضوع در عصر حاضر، عصر احیاء دینی، تحول در مفاهیم توسعه و توجه به ارزش‌های اخلاقی در نظریه‌های جدید توسعه و راه یافتن مفاهیمی مانند ارزش‌های متعالی و مبانی اخلاقی به دایره عناصر اصلی توسعه است (جهانیان، ۱۳۸۰؛ قادری، ۱۳۷۶، ص ۱۲۹).

به هر حال، طبیعی است توسعه به مفهوم متعارف با مفهوم اسلامی کمال‌یافتگی فرد و جامعه تفاوت دارد. توسعه در تفکر اسلامی را که توسعه‌ای دین‌محور است، شاید بتوان با تعبیر قرآنی «حیات طیبه» یکسان شمرد (رک. علی‌اکبری، ۱۳۸۱). از آیات و روایات که به بیان ویژگی‌های انسان و جامعه آرمانی پرداخته‌اند، می‌توان نمایی کلی از یک جامعه کمال‌یافته و توسعه‌یافته را به دست آورد (رک. حکیمی، الحیاء). این تلقی اسلام از توسعه پایدار برهم‌زننده توهم ناسازگاری پاره‌ای آموزه‌های اسلامی با توسعه مانند تقدیرگرایی، سرزنش ثروت‌اندوزان، آخرت‌گرایی، توصیه به انفاق و زهد است.^۵ تبیین مبانی، ویژگی‌ها و ابعاد توسعه دین‌محور نیازمند فرصتی دیگر است (رک. مبانی اندیشه و...، ۱۳۸۱). در این توسعه که مبتنی بر عبودیت است، چون غایت خداست و خدا لایتناهی است، انسان و جامعه به هر اندازه هم که به کمال برسند، نمی‌توانند ادعا کنند که به نقطه کمال توسعه‌یافتگی رسیده‌اند و لذا تنها می‌توان از میزان توسعه‌یافتگی یک جامعه سخن گفت، ولی نمی‌توان یک جامعه - غیر از جامعه موعود - را توسعه‌یافته نهایی تلقی کرد. عدالت‌پایه بودن و آغاز توسعه از تحول درونی انسان‌ها از دیگر ویژگی‌های توسعه دین‌محور است. یکی دیگر از مهم‌ترین ویژگی‌های این نگاه به توسعه، پیوند برخورداری از نعمت‌های این جهانی با ایمان و تقواست. آیاتی از قرآن به صراحت از رابطه ایمان و تقوا با برخورداری از نعمت‌های الهی و کفر ورزیدن و در نتیجه، از دست دادن این نعمت‌ها سخن گفته است؛ مانند:

«ولو ان اهل القرى آمنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والارض ولكن كذبوا فلخذناهم بما كانوا يكسبون» (اعراف: ۹۶)؛

«و اگر ساکنان آبادی‌ها ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌ساختند، ما برکت‌هایی را از آسمان و زمین بر آن‌ها می‌گشودیم ولی (پیامبران را) تکذیب کردند و ما نیز آن‌ها را به نتیجه‌گردارشان مبتلا ساختیم».

«و ضرب الله مثلاً قرية كانت آمنة مطمئنة يأتيها رزقها رغداً من كل مكان فكفرت بانعم الله فأذاقها الله لباس الجوع والخوف بما كانوا يصنعون» (نحل: ۱۱۲)؛
«و خداوند قریه‌ای را مثال آورد که ایمن و آرام بود و روزی آن به فراوانی از هر جا می‌رسید، ولی به نعمت‌های خدا کفر ورزید و خداوند نیز به سبب این کرده‌شان لباس گرسنگی و ترس به آن‌ها پوشاند».

توسعه در باور دینی بر دو پایه مهم استوار است:

۱. نگاه همه‌جانبه به انسان و ابعاد وجودی او: در توسعه دین‌محور، تنها به نیازهای مادی انسان توجه نمی‌شود بلکه همه نیازهای مادی و معنوی، علمی، عاطفی و جسمی و روحی بشر در نگاهی متعادل و نه الزاماً مساوی در کانون توجه قرار می‌گیرد.
۲. موقت ندیدن حیات انسانی و نگاه ابزاری به دنیا: در توسعه دین‌محور، قلمرو رستگاری مادی و معنوی انسان، فقط محدوده تنگ حیات مادی نیست بلکه حیات جاوید بشری است که زندگی پس از مرگ انسان‌ها را نیز در بر می‌گیرد (طباطبائی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۵، ذیل آیه ۲۱۳؛ منصورنژاد، ۱۳۷۹ش. صص ۳۸-۴۶). در این باره این توضیح لازم به نظر می‌رسد که تعامل دنیا و آخرت یکی از بنیادی‌ترین آموزه‌های مؤثر در توسعه در مفهوم دینی آن است. در نگاه دینی حیات انسانی محدود به دوره حضور او در این دنیا نیست و انسان دارای حیات جاویدان است و زندگی دنیوی او رقم‌زننده چگونگی زیست اخروی اوست؛ یعنی دنیا نسبت به آخرت نقش ابزاری دارد، لذا هر برنامه‌ای که انسان از حیات جاویدان خود غافل کند و یا نقش ابزاری دنیا را از خاطر ببرد، انسان را از سعادت واقعی خود دور می‌کند. این سخن به معنای عدم تلاش برای آباد کردن دنیای انسان‌ها نیست، توشه آخرت را باید از همین دنیا برگرفت و این مزرعه اگر آباد نباشد، محصولی درخور از آن درو نخواهد شد.

با این تعریف از توسعه، می‌توان گامی به سوی درک تعامل مسجد و توسعه گشود. کارکردهای مختلف مسجد به ویژه کارکرد ارتباطی و فرهنگی آن که در دو

قالب کلی فرهنگ‌سازی و انتقال اطلاعات تجلی یافته است، جایگاهی بلند در ترویج و نهادینه ساختن فرهنگ توسعه و دست یافتن به اهداف والای دین، یعنی تعالی فرد و اجتماع دارد. اکنون می‌توان به دو کارکرد دیگر مسجد، که می‌تواند جایگاه مسجد را در فرایند توسعه به گونه‌ای روشن‌تر باز کند، اشاره کرد:

ط. ارائه الگو و نمونه‌ای کوچک از جامعه مطلوب دینی: پیامبر(ص) راهی سخت و دشوار برای ساختن جامعه‌ای الگو و اسوه و امتی وسط پیش روی داشت و شاید یکی از مهم‌ترین و شاید مهم‌ترین دشواری پیامبر(ص) در این مسیر، همساز کردن ساکنان نواحی مرکزی شبه‌جزیره عربستان با جامعه مطلوب بود و یکی از سودمندترین و اثربخش‌ترین اقداماتی که می‌توانست به این هدف کمک کند، ارائه یک الگو و نمونه در مقیاس کوچک‌تر از جامعه مطلوب بود. این عمل پیامبر(ص) ضمن بالا بردن سطح بینش و افق دید مسلمانان، آنان را با کلان‌نگری و آینده‌نگری و برخورداری از نگاهی راهبردی مانوس می‌ساخت. مسجد همچنان این نقش را بر عهده دارد و آن را وانهاده است. امروزه نیز یکی از مهم‌ترین مباحث و چالش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت خط‌مشی چگونگی همسو ساختن اعضای یک سازمان یا گروه اجتماعی یا توده مردم با اهداف کلان برنامه‌ریزان و مدیران است و از جمله راه‌ها، ارائه نمونه‌ای از وضعیت مطلوب و فراهم آوردن زمینه رسیدن به درکی کلی از آینده در مقیاسی کوچک است. بررسی مقایسه‌ای گزیده‌ای از مهم‌ترین آداب مسجد با ویژگی‌های جامعه اسلامی می‌تواند ما را برای رسیدن به چنین درکی از کارکردهای مسجد مدد رساند. این موارد و موارد مشابه آن- در کنار حفظ جوهره عبادی خود- می‌تواند ترجمان و بازگوکننده معیارها و ویژگی‌های یک جامعه دینی هم باشد.

ویژگی جامعه دینی	آداب و آیین مسجد
سهم یکسان آحاد جامعه اسلامی از مواهب طبیعی و عدم مالکیت حاکمان جامعه بر امکانات عمومی	عدم امکان ملکیت مسجد و حرمت فروش زمین و اموال مسجد
پاکی درونی؛ شرط نخست شهروندی جامعه دینی	ورود با طهارت به مسجد
تلاش برای پاکی فضای مادی و معنوی جامعه اسلامی	وجوب همواره پاک نگاه داشتن مسجد از آلودگی‌ها (نجاسات) و در صورت آلوده شدن مسجد، تلاش بی‌درنگ برای پاک کردن آن
ضرورت استفاده بهینه از فرصت‌ها در مسیر خداجویی در جامعه دینی	بیهوده سخن نگفتن در مسجد، انجام ندادن عملی بیهوده در مسجد
ضرورت حفظ حریم و حرمت جامعه اسلامی	مجاز نبودن ورود غیرمسلمان به درون مسجد
ضرورت حساس بودن نسبت به شعائر عمومی و فراخوان‌های جامعه اسلامی	استحباب خارج نشدن از مسجد بعد از شنیدن اذان
ضرورت تسریع در پیوستن به جامعه اسلامی (جامعه‌پذیری) و دور نشدن از آن	پیشی گرفتن بر دیگران در رفتن به مسجد و تأخیر در خروج از آن
حفظ زیبایی‌های ظاهری جامعه دینی	پوشیدن لباس فاخر و پاکیزه و خوشبو کردن خویش در مسجد
لزوم اعمال محدودیت‌هایی نسبت به کسانی که به ضوابط جامعه اسلامی تعهد لازم را ندارند	کراهت هم‌نشینی و همسایگی و مشورت و پیوند خانوادگی با کسانی که به مسجد نمی‌روند
عدالت و برابری در جامعه دینی با وجود تعدد طبقات و گروه‌های اجتماعی و تفاوت منزلت و جایگاه آن‌ها	ایستادن در صفوف نماز جماعت فارغ از موقعیت اجتماعی خود
وحدت و انسجام و به هم پیوستگی در یک جامعه دینی	به هم پیوسته و بدون خلل بودن صفوف نماز از جماعت
شایسته‌سالاری در هرم قدرت یک جامعه دینی	نزدیک‌تر ایستادن افرادی که شایستگی‌های بیشتری دارند به امام جماعت
پیشتازی و در عین حال افتادگی و فروتنی پیشوای یک جامعه دینی	جلوتر و پایین‌تر ایستادن امام نسبت به مامومان
مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی نظام مدیریت و رهبری در جامعه دینی	برخورداری امام از ویژگی‌های تعیین شده از سوی شرع مقدس و در عین حال مقبولیت مردمی
ضرورت رعایت حال پایین‌ترین اقشار جامعه در تدبیرها و برنامه‌ریزی‌های اجتماعی	در نظر گرفته شدن ضعیف‌ترین نمازگزاران توسط امام جماعت
ازادی اظهارنظر محاط به ضوابط شرعی در جامعه اسلامی	عدم ضرورت تبعیت مامومان در الفاظ - جز تکبیرة الاحرام - از امام
لزوم تبعیت مردم از حاکمیت و قانون در تصمیم‌گیری‌ها	ضرورت پیشی نگرفتن مامومان از امام در اعمال
خیرخواهی و مواسات اجتماعی	ضرورت تفقد نمازگزاران از یکدیگر
ضرورت تسهیل راه‌های جامعه‌پذیری و فرهنگ‌پذیری در جامعه دینی	فراهم آوردن شرایط برای پیوستن تازه‌واردان به نماز جماعت

آنچه در این جدول مورد اشاره قرار گرفت، تنها برای ارائه دیدگاهی در باره نقش اجتماعی مسجد است و می‌توان با تأمل و بررسی بیشتر به آن غنا بخشید.

ی. تمرین شهروندی جامعه اسلامی: حضور مستمر مسلمانان در مسجد با چنین آداب و احکامی، در درجه نخست به آن‌ها نگاهی کلان نسبت به افق آینده می‌داد، ولی در عین حال، آن‌ها را برای مشارکت در ساختن چنین جامعه‌ای آماده می‌ساخت و آن‌ها را به تدریج و به گونه‌ای متناسب با جامعه آرمانی و مطلوب تربیت می‌کرد. چه مسجدیان آداب شهروندی در یک جامعه دینی را در مقیاسی کوچک‌تر تمرین می‌کنند تا آماده حضور در جامعه بزرگ اسلامی شوند. این کارکرد مسجد می‌تواند نقش مهمی در تحقق آرمان‌های کلان دینی برای تحقق جامعه اسلامی داشته باشد. مسلمانان در فضای مسجد، زندگی در یک جامعه اسلامی آکنده از خدامحوری، صمیمیت، مواسات و خیرخواهی و معنویت را در محدوده‌ای کوچک تجربه می‌کنند و با توجه به حضور مستمر در مسجد عملاً با فرهنگ زندگی در یک جامعه دینی انس می‌گیرند. بر این اساس فرهنگ‌سازی در محدوده کوچک مسجد زمینه‌ساز تحقق جامعه آرمانی و توسعه یافته اسلامی است.

با توجه به مفهوم دینی توسعه و کارکردهای مختلف مسجد در اندیشه و فرهنگ اسلامی، اکنون می‌توان با اطمینان بیشتری به این نتیجه رسید که مسجد محیط فرهنگی- ارتباطاتی مناسبی برای آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه توسعه پایدار (این جهانی و آن جهانی) و تربیت شهروندانی است که توانمندی تحقق بخشیدن به این توسعه را دارند.

یادداشت‌ها

۱. کلمه مسجد در متون فارسی سده چهارم به کار رفته است: «چون علی(ع) از در مزگت اندر آمد و ابن‌ملجم علی را بیافت، شمشیر بزد» (تاریخ‌نامه طبری، ۱۳۸۰، ص ۶۷۴).
۲. برای بحث‌هایی در این زمینه، برای نمونه رک. سلطان‌زاده، ۱۳۶۵، صص ۲۶۵-۲۶۷؛ همو، ۱۳۶۲ش، صص ۲۰۴-۲۰۸؛ فلامکی، ۱۳۶۵ش، صص ۵۷-۶۱ و نقی‌زاده، ۱۳۷۸ش.

۳. در باره کتابخانه‌های مساجد، رک. سباعی، ۱۳۷۳- الف (این کتاب با نام «نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی» نیز توسط علی شکوئی ترجمه و توسط سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در همان سال ۱۳۷۳ منتشر شده است)؛ در زمینه کتابخانه‌های مساجد ایران نیز رک. کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸ش.

۴. لازم به ذکر است که آموزش نظامی در اوایل جنگ تحمیلی در مساجد ایران رایج بود.
۵. موسایی، ۱۳۸۰ش؛ ۱۳۸۱ش. (به ویژه فصل دوم و سوم)؛ عیسوی، ۱۳۷۵، صص ۱۷۱-۲۲۳؛ عرب‌مازار و خلیلیان، ۱۳۷۵، صص ۵۳۷-۵۷۶؛ بناء رضوی، ۱۳۷۵، صص ۶۲۳-۶۴۷.

کتابنامه

- قرآن.

- ابن‌سعد، محمد (۱۹۸۵م). الطبقات الكبرى. ج ۱. بیروت: دار بیروت.
- بابانیا، محمدباقر (۱۳۷۸). «در سایه‌سار مساجد». ماهنامه کوثر. آبان، شماره ۳۲.
- بناء رضوی، مهدی (۱۳۷۵). «رویکرد اسلامی توسعه اقتصادی». مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، صص ۶۲۳-۶۴۷.
- تاریخنامه طبری (۱۳۸۰ش). گردانیده منسوب به بلعمی. تصحیح: محمد روشن. تهران: سروش.
- جهانیان، ناصر (۱۳۸۰). «نقش دولت در توسعه از دیدگاه امام خمینی(ره)». اقتصاد اسلامی. پاییز. شماره ۳.
- حاج سیدجوادی، سیدکمال (۱۳۷۵ش). مساجد ایران: دراسة تاریخیة حضاریة آثاریه، فنیة. ج ۱ (منذ القرن الاول حتى القرن السابع الهجری). تهران: سروش؛ معاونت فرهنگی وزارت ارشاد.
- حر عاملی، شیخ محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه. ج ۵. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث. ط ۱.
- الحکیمی، محمدرضا و دیگران. الحیاه. ج ۶. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. ۱۳۵۸-۱۳۶۷.
- خلیلیان، محمدجمال (۱۳۸۱). اسلام و توسعه. قم: مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم. چ ۱.
- زبرشیدی، حسین (۱۳۷۴ش). مسجد در معماری ایران. تهران: کیهان، چ ۱.

- سباعی، محمد مکی (۱۳۷۳- الف). تاریخ کتابخانه‌های مساجد. ترجمه محمد عباسپور و محمدجواد مهدوی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- همو (۱۳۷۳- ب). نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی. ترجمه علی شکوئی. تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران: آگاه، ج ۱.
- همو (۱۳۶۵). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: آبی، ج ۱.
- همو (۱۳۷۰). فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شلیبی، احمد (۱۳۶۱ش). تاریخ آموزش در اسلام. ترجمه محمدحسین ساکت. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صدوق، ابوجعفر محمد (۱۳۶۲ش). الخصال. ج ۱ و ۳. قم: انتشارات اسلامی.
- ضرابی، عبدالرضا (۱۳۷۹). «نقش و عملکرد مسجد در تربیت». معرفت. فروردین - اردیبهشت. شماره ۳۳.
- الطباطبائی، السید محمدحسین (بی‌تا). المیزان فی تفسیر القرآن. ج ۲. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- العاملی (شهید اول)، محمد بن جمال‌الدین مکی (بی‌تا)، اللعه دمشقیه. ج ۱. بیروت: دار العالم الاسلامی.
- عرب‌مازار، علی‌اکبر و خلیلیان، محمدجمال (۱۳۷۵). «سازگاری مفاهیم فرهنگ اسلامی با توسعه اقتصادی». مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، صص ۵۳۷-۵۷۶.
- علی‌اکبری، حسن (۱۳۸۱). حیات طیبه. تهران: نسل کوثر.
- عیسوی، محمود (۱۳۷۵). «بررسی روابط دین و توسعه اقتصادی». مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و توسعه. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۷۲). دانشگاه‌های بزرگ اسلامی. ترجمه نورالله کسایبی. تهران: دانشگاه تهران.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۶۵). باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی. تهران: دانشگاه تهران، صص ۵۷-۶۱.
- قادری، سیدعلی (به اهتمام)، (۱۳۷۶). مجموعه مقالات اولین سمینار بررسی تحول مفاهیم. بحث تحول مفاهیم. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

- کریمیان سردشتی، نادر (۱۳۷۸). تاریخ کتابخانه‌های مساجد ایران. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- «مبانی اندیشه و ارزش‌های دینی در برنامه‌های توسعه» (۱۳۸۱). مجموعه گزارش‌های همایش چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه ایران، دفتر اول، محور ۴. اسفند.
- معین، محمد (۱۳۷۶). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر، چ ۱۱.
- منصورنژاد، محمد (۱۳۷۹ش). دین و توسعه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی. دفتر نخست. به کوشش حجت‌الله محمدشاهی. تهران: مؤسسه نشر علوم نوین، چ ۱.
- موسایی، میثم (۱۳۸۰). اسلام و فرهنگ توسعه. تهران: سرزمین ما، چ ۱.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۸). «مسجد: کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی». مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده. تهران: دانشگاه هنر.
- نوری، میرزااحسین (۱۴۱۴ق). مستدرک الوسائل. ج ۳. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث.
- الولی، طه (۱۴۰۹ق). المساجد فی الاسلام. بیروت: دار العلم للملایین.

- *Encyclopedia of Islam; (New Edition), (EI²). v6, Leiden: Brill, "Masdjid".*